

Гуртовенко Н.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ МІНЛИВОСТІ В ПІДЛІТКІВ-ДЕВІАНТІВ У ДЕСТРУКТИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У статті представлені психологічні прояви мінливості в підлітків-девіантів у деструктивному середовищі життєдіяльності. Щоденна психологічна практика потребує систематизації знань про особистісні аномалії, наявність яких перешкоджає повноцінній адаптації в суспільстві. Однак, перебуваючи в екстремальних, тривалих суперечливих соціально-економічних і політичних умовах, особистість дедалі більше демонструє конституційно-типологічну неповноцінність, і від ступеня вираженості останньої залежать власне прояви особистісної та поведінкової мінливості.

Соціальні інститути будь-якого суспільства або сприяють гармонізації особистості, або посилюють конституційно-типологічну дефіцитарність. Аналізуючи в науковій літературі питання диференціальної діагностики патологічних і непатологічних девіацій особистості, можна дійти висновку про прагнення до чіткішого відмежування понять психопатій від акцентуацій. Справедливо виникає питання, якою мірою особистісні аномальні особливості провокують особистісні та поведінкові девіації, граничні психічні та психосоматичні розлади, чи можна обмежитися лише двома формами особистісного реагування – акцентуїтованим та психопатичним.

Узагальнюючи результати психологічних, психофізіологічних та антропологічних спостережень за представниками різних особистісних психотипів, що розташовуються в конституційно-континуальному просторі діапазону норма-акцентуація, слід визнати необхідність і своєчасність виокремлення та обґрунтування неперервного розподілу особистісно-характерологічних особливостей підлітків від крайнього варіанту психічної та психологічної норми-акцентуації до пограничного розладу особистості, патологічної конституції особистості у вигляді психопатій.

Отже, ймовірна ефективність профілактичних, коригуючих і реабілітаційних заходів, має бути принципово різною в акцентуантів і представників пограничного розвитку особистості.

Ключові слова: підлітки-девіанти, акцентуація, психопатія, мінливість, погранична аномальна особистість.

Постановка проблеми. Спроба зрозуміти та розкрити природу особистісної та поведінкової мінливості з позицій соціального детермінізму зазнала невдачі. Сучасний період особливо яскраво демонструє штучність багатьох наукових положень про особистість і нозологію, які тривалий час домінували в психології.

Концепції конституційної детермінації особистісних аномалій та клінічного поліморфізму з позицій інтегративної цілісності особистості не могли конкурувати чи бодай існувати на паритетних засадах із концепцією соціального детермінізму через існуючі ідеологічні догмати. Індивідуальний цілісний підхід до клієнта лише декларували, хоча ще П. Б. Ганнушкін [2] наголошував, що душевну хворобу, особистісну патологію слід пов'язувати з вродженою конституцією, а М. Я. Серейський [1] вважав конституцію всемогутнім чинником.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціальні, екологічні чинники, які є деструктивним соціальним середовищем, вступають в активну взаємодію з тією чи іншою вираженістю психотипологічної, характерологічної, особистісної, конституційно зумовленої неповноцінності та дефектності. У результаті відбувається актуалізація різних конституційно-ендогенних механізмів, які трансформуються в подальшому в патогенетичні механізми ендегенезу, екзогенезу, психогенезу або їхні змішані варіанти. Інтелектуальні можливості, світоглядний і культурний рівень вносять свою корекцію в особистісні переживання та поведінкові аномальні прояви, приховуючи останні або ж виставляючи на показ.

Критикуючи К. Леонгарда, Г. К. Ушаков стверджував, що акцентуїтованість властивостей характеру і психопатичні форми реагування мають «єдину за радикалами, але різну за ступенем вира-

женості основу – дефіцитарність відповідних систем психіки» [3]. У зв'язку з цим автор пропонує різні варіанти особистісних аномалій – без або з психопатичним чи акцентуйованим реагуванням, а в періоди потенційних розладів вказувати діагноз – аномалії характеру (особистості).

Г. К. Ушаков, А. Є. Личко, виокремлюючи в психопатичних підлітків хворобливі стани у вигляді реакції, нападів, фази розвитку, зазначають, що в проміжках між цими хворобливими проявами, таких осіб можна вважати акцентуйованими.

Постановка завдання. З огляду на положення щодо акцентуантів як про крайні варіанти психологічної та психічної норми, ми допускаємо, що між нормою і психопатіями розташовується проміжний діапазон аномальної особистісної мінливості, що має свою кількісну і якісну градацію, зумовлену різним ступенем конституційно-типологічної недостатності.

Виклад основного матеріалу. Відображення дифузних рис насамперед демонструють імовірність конституціональних коливань в бік як норми, так і особистісної патології. Цілком ймовірним є припущення, що існують особи (підлітки), залежність яких від деструктивного соціального середовища життєдіяльності є набагато вищою, ніж в основній популяції. Водночас постає питання, чому в певного відсотка підлітків із загальної популяції залежність від впливу зовнішніх чинників є вищою, а в більшій частини популяції така сама залежність виражена набагато меншою мірою.

Фази життєвого шляху, на думку Б. Г. Ананьєва [8], накладаються на вікові стадії онтогенезу. Гетерохронність особистісного формування накладається на гетерохронність дозрівання індивіда. Тому історія особистості, або життєвий шлях (біографія), починається набагато пізніше, і основними ранніми її етапами є вступ дитини до дитячого садочка, школи, що можна вважати першими етапами формування соціальних зв'язків.

Сучасні наукові уявлення про діалектику сталості (стабільності, стійкості, незмінності) і мінливості (рухливості, плинності) особистості та її властивостей зазнали суттєвої зміни, підтверджуючи припущення щодо конституційної мінливості, зазнали суттєвої зміни, аргументуючи припущення вітчизняних і зарубіжних дослідників про конституційну мінливість кінця XIX – початку XX століття.

Структура особистості підлітка включає структуру індивіда у вигляді найзагальніших та найактуальніших для життєдіяльності комплексів

органічних властивостей. Комплекс корельованих властивостей індивіда (статеві-вікових, нейродинамічних, конституційно-біохімічних) входить до структури особистості, об'єднуючись із нею, складаючи основу її здібностей. Отже, властивості індивіда і властивості особистості підлітка об'єднуються та формують індивідуально-типологічний психотип. Вочевидь, саме тому конституційний підхід в оцінках стану психобіологічного здоров'я, неодноразово підтверджував свою наукову та практичну значущість.

Основу загальної конституції становить генотип, а основу особистих конституцій – набори певних генів. Уявлення про загальну і особисту конституції людини передбачають необхідність приділення особливої уваги співвідношенню конституції і спадковості, конституції і соціального середовища життєдіяльності.

Від того, як відбуватиметься взаємодія між конституційно-біологічними основами особистості підлітка та соціальним середовищем, залежить імовірнісна конституційно-типологічна мінливість – коливання у межах діапазону норми або патології. Очевидно, що ймовірні коливання конституційно-типологічних особливостей особистості підлітка в один або інший бік не можна вважати аксіомою. Найімовірніше, можливі зміни і в один, і в інший бік, що залежить від тривалості та інтенсивності, значущості зовнішніх чинників для конституції, їхньої конгруентності або нонконгруентності конституційно-біологічних основ особистості.

Концепція С. Л. Рубінштейна [6] про психічне як «живий процес», що дістала розвиток у працях А. В. Брушлінського [5, с. 218–225], є методологічним підґрунтям розуміння й дослідження наступності та безперервності (континуальності) психіки загалом та будь-якого її компонента, який традиційно виокремлюють. «Психічне як процес формується протягом усього життя індивіда, але не на кожному етапі цього процесу відразу ж відбувається становлення... відносно стійких особистісних психічних властивостей».

Тому конституціонально-біологічні основи особистості слід вважати тим внутрішнім чинником, внутрішньою умовою, без якої неможливе формування психічного як «живого процесу».

Нарешті, говорячи про співвідношення біологічної та соціальної повноцінності, не можна ігнорувати континуум, запропонований В. М. М'ясищевим [6]: 1) тип соціально і психологічно повноцінний; 2) соціально повноцінний при біологічній неповноцінності; 3) біологічно

повноцінний, соціально неповноцінний; 4) соціально і біологічно неповноцінний. Цей континуум реально відображає і вказує на зовнішні прояви особистісно-типологічної конституційної мінливості.

Згідно з визначенням акцентуацій характеру як крайніх варіантів норми, а не як зачатків патології А. Є. Личко [7, с. 71–76], крайність характерологічної норми «позначається в посиленні, акцентуації окремих рис». Більшість дослідників вважають, що акцентуовані риси характеру «можуть проявлятися не скрізь і не завжди». Такі риси досить складно виявити у звичайному житті, оскільки вони можуть «виявлятися тільки в певних умовах». Якщо психічна травма, адресується до «місця найменшого опору» в характері конкретного психотипу, висуває підвищені, специфічні вимоги, то ми можемо спостерігати неадекватну особистісну реакцію та порушення соціальної адаптації. У разі, якщо психічна травма не належить до такого «місця» в структурі психотипу і не висуває підвищених вимог, то реакції особистості будуть адекватними з ознаками задовільної соціальної адаптації.

А. Є. Личко підкреслює, що особливості характеру в акцентуантів «або взагалі не перешкоджають задовільній соціальній адаптації, або її порушення бувають перехідними».

З іншого боку, визначити ступінь відхилення характеру при психопатіях і акцентуаціях можливо лише побічно, за незалежними від цих відхилень показниками. З точки зору А. Є. Личка, такими показниками можуть бути: 1) тяжкість, тривалість і частота декомпенсацій, фаз, психогенних реакцій і, що особливо важливо, відповідність їхній силі та характеру чинників, що їх спричинили; 2) ступінь тяжкості крайніх форм порушення поведінки; 3) оцінюваний «у довгоскладі» ступінь соціальної (трудової, сімейної) дезадаптації; 4) ступінь правильності самооцінки особливостей свого характеру, критичності до своєї поведінки.

Численні дослідники підкреслювали, що акцентуація характеру не є діагнозом, а вказує на преморбідний фон, на основі якого розвиваються патологічні порушення поведінки, реактивні стани, неврози, гострі афективні реакції, які дають змогу сформулювати психіатричний діагноз.

Було виокремлено два ступені акцентуацій, що явно характеризуються наявністю виражених рис певного типу характеру, які не перешкоджають задовільній соціальній адаптації та не заважають займати місце, що відповідає здібностям і можливостям підлітка. Перехідна соціальна дезадаптація і патологічні порушення поведінки формуються

лише в разі актуальних психотравм, зміст яких конгруентний психотипу підлітка. Представники підліткового середовища з вираженими акцентуованими рисами досить легко виділяються серед однолітків за нетривалого спостереження.

Прихована акцентуація визначається лише в умовах ситуацій і психотравм, що висувають підвищені вимоги до місця найменшого опору конкретного психотипу. Інші психотравми можуть не виявити особливостей характеру. У тривіальних умовах риси певного типу характеру проявляються слабо або не проявляються взагалі.

Отже, клінічні спостереження дали змогу виокремити два ступені акцентуацій, що, на наш погляд, виразно свідчать про ймовірнісну особистісну та поведінкову мінливість. Прихована акцентуація, як нам здається, більше відповідає крайньому варіанту норми, тоді як явна акцентуація, найімовірніше, знаходиться за межами норми, оскільки саме представники явно виражених акцентуантів схильні до демонстрації аномального особистісно-характерологічного реагування.

У разі непатологічних девіацій за адекватної психологічної та психотерапевтичної допомоги, частіше спостерігається повернення до поведінкової норми, що підкреслює тим самим можливість компенсації патогенних мікросоціальних умов розвитку девіації у особистості, яка належить до психологічної та психічної норми. Якщо ж ми спостерігаємо патологічні особистісні девіації, то частіше можна відзначити формування розвитку особистості як крайньої форми психопатії.

Існує розуміння того, що «у багатьох випадках діти, піддані ранній і повторній психотравматизації, ламають свій характерологічний малюнок у бік дисгармонії, виявляють властивості, що нагадують психопатичні, стають психопатами, не будучи такими за своєю суттю». Проти психопатії в таких випадках існує можливість зворотного розвитку «за своєчасного втручання». Отже, в одного підлітка можна домогтися зворотного розвитку, у когось зворотного розвитку очікувати неможливо, більше того, можна спостерігати коливання особистісно-характерологічних особливостей у бік конституційної психопатії.

При зверненні до класичної тріади критеріїв психопатії, за О. В. Кербіковим [9] (тотальність, відносна стабільність характеру та соціальна дезадаптація), також виникає запитання: як оцінити особистісно-характерологічні відхилення, що відповідають лише одному або двом із цих критеріїв.

Поняття психопатій в етіологічному та психогенетичному контексті більшості дослідників

видається неоднорідним. З одного боку, аргументоване твердження спадково-конституційного походження психопатій, з іншого – не менш аргументовані положення, що підтверджують можливість формування набутих, органічно або психогенно зумовлених психопатій. Однак у міру накопичення фактичних даних група конституційних психопатій усе більше звужується, поступаючи місцем набутим особистісно-характерологічним аномаліям.

Виникає нове запитання: чи можливо у будь-якого підлітка домогтися розвитку психопатичних властивостей у несприятливих соціально-психологічних умовах? Найімовірніше, на нього слід відповісти негативно. Так, А. Є. Личко стверджує, що психопатії та акцентуації характеру, скоріше, мають ендогенну, генетичну обумовленість. Від того, якою є питома вага конституціональної зумовленості особистісно-типологічних проявів, вочевидь, і залежить, чи матимемо ми справу з конституціональною психопатією, з розвитком особистості (набута психопатія), чи з акцентуацією характеру, оскільки зовнішні чинники заломлюватимуться через різний ступінь вираженості та конституційної зумовленості особистісно-типологічних рис підлітків.

Підтвердженням подібних міркувань є незалежні один від одного погляди різних вчених з яких випливає, що мікросоціальні чинники можуть реалізуватися лише в разі поєднання їх із біологічно неповноцінною основою.

П. Б. Ганнушкін, присвячуючи свої міркування темі диференціації хвороби і здоров'я, норми і патології, прямо вказував на напрямок найперспективніших досліджень – це насамперед «та проміжна смуга, що відокремлює душевне здоров'я від душевної хвороби і водночас з'єднує одна з одною такі дві форми людського існування, виявляється надзвичайно широкою, а дві межі, що відокремлюють її – одна від здоров'я, інша від хвороби, – виявляються вкрай нестійкими і вкрай невизначеними» [4, с. 69–72].

Представлені в науковій літературі психологічний, психофізіологічний і антропологічний рівні діагностики підтвердили існування пограничної аномальної особистості (ПАО) підлітка, яка посідає в психологічному конституційно-континуальному просторі проміжне місце між психологічною нормою і патологічною психопатичною особистістю. Розмежування психологічної норми, пограничної аномальної особистості та психопатичної особистості ґрунтується на аналізі стабільності – нестабільності особистісно-харак-

терологічних рис, соціально-психологічної адаптації – дезадаптації, особливостей формування компенсаторних – декомпенсаторних стереотипів поведінки, психологічної та психічної толерантності індивідуального бар'єра адаптації до впливу зовнішніх чинників. У результаті проведених досліджень розкрито змістовну частину пограничної аномальної особистості та доведено, що в її основі лежить конституційно-типологічна предиспозиція, недостатність, яка відображає фенотипову мінливість та різний ступінь залежності від деструктивного середовища життєдіяльності.

Погранична аномальна особистість, за результатами зазначених досліджень, характеризується взаємопоєднанням рис характеру й особистості, що визначає провідні психотипологічні особливості конкретного або змішаного психотипів, які мають помітну конституційну детермінованість. Відношення особистісних і характерологічних особливостей таке, що характерологічні риси домінують над особистісними, що виражається формулою переважання «хочу над потрібно». В акцентуантів аналогічне поєднання визначається формулою переважання «треба над хочу» і відсутністю провідних психотипологічних особливостей, притаманних конкретному або змішаному психотипам, що забезпечує їм певний рівень соціалізації. Цей факт підкреслює надійність функціонування в акцентуантів індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації, а також повноцінність психобіологічного резерву, що передбачає посилення конституційно-типологічних компенсаторних механізмів, забезпечуючи акцентуантам стійку адаптацію в соціальному середовищі життєдіяльності.

На думку І. В. Боева, соціально-стресові, екологічні та інші екзогенні чинники, які є соціальним середовищем життєдіяльності та деструктивно впливають на конституційно-типологічну основу особистості, періодично призводять до зниження функціональної активності індивідуального бар'єра психічної та психологічної адаптації, виснажують психобіологічні резерви особистості підлітка і компенсаторні механізми, які, в свою чергу, перестають повноцінно виконувати свої функції щодо зміцнення, захисту місць найменшого опору в особистісно-характерологічній, психофізіологічній та, загалом, психобіологічній структурі підлітка.

Висновки. Отже, різна представленість узагальнено біологічних чинників у градаціях психотипологічного конституційного континууму детермінує індивідуальну диференціацію пси-

хологічного та медико-психологічного підходів до надання психологічної та психотерапевтичної допомоги адекватними методами психокорекції.

Таким чином, толерантність акцентуантів до деструктивної дії соціального середовища життєдіяльності є доволі високою. Стан декомпенсації та ознаки аномальної особистісної мінливості спостерігаються в акцентуантів у разі поєданого

впливу деструктивних чинників на психологічну, біологічну та духовну основи, що становлять триєдину сутність особистості. Наприклад, за соціально-стресової ситуації та токсичних чинників. Водночас, ознаки особистісної та поведінкової декомпенсації можуть спостерігатися за деструктивного впливу зовнішніх чинників лише на одну з перелічених складових.

Список літератури:

1. Гуревич М. О., Серейський М. Я. Підручник психіатрії / пер. з рос. Б. Ю. Андрієвського, М. С. Марковського. Харків: Держвидав, 1931. 337 с.
2. Завилянський І. Я. Пам'яті професора П. Б. Ганнушкіна до 25-річчя з дня виходу в світ книги «Клініка психопатій». Збірних наукових праць, присвячених 150-річчю Київської психоневрологічної лікарні (1806—1956). Київ. 1959. Т. 1. С. 293—299.
3. Коцій В. Специфіка зв'язку стресу і стрес-залежних захворювань. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2019. № 16. С. 596—605.
4. Новицька І. В. Вплив «темної тріади» особистісних властивостей на формування упередженості у суб'єкта спілкування. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Психологічні науки. 2014. № 1 (7). С. 69—72.
5. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічні аспекти вивчення особистості як суб'єкта життя. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 7. Вип. 32. С. 218—225.
6. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
7. Гарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків з акцентуованими характерами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. Вип. № 3(5). С. 71—76.
8. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
9. Федосова Л. О. Клінічна психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія персоналом. Київ: Персонал, 2013. 247 с.

Hurtovenko N.V. PSYCHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF VARIABILITY IN DEVIANT ADOLESCENTS IN A DESTRUCTIVE ENVIRONMENT

The article presents psychological manifestations of variability in deviant adolescents in a destructive environment. Everyday psychological practice requires systematisation of knowledge about personality anomalies, the presence of which hinders full adaptation in society. However, being in extreme, long-term contradictory socio-economic and political conditions, a personality increasingly demonstrates constitutional and typological inferiority, and the degree of severity of the latter depends on the actual manifestations of personality and behavioural variability.

The social institutions of any society either contribute to the harmonisation of the individual or exacerbate constitutional and typological deficits. Analysing the issue of differential diagnosis of pathological and non-pathological personality deviations in the scientific literature, one can conclude that there is a desire to more clearly distinguish the concepts of psychopathy from accentuations. The question rightly arises as to what extent personality abnormalities provoke personality and behavioural deviations, borderline mental and psychosomatic disorders, or whether it is possible to limit oneself to only two forms of personality response – accentuated and psychopathic.

Summarizing the results of psychological, psychophysiological and anthropological observations of representatives of different personality psychotypes located in the constitutional-continuum space of the norm-accentuation range, it is necessary to recognize the need and timeliness of singling out and substantiating the continuous distribution of personality and characteristic features of adolescents from the extreme variant of mental and psychological norm-accentuation to borderline personality disorder, pathological personality constitution in the form of psychopathies.

Thus, the probabilistic effectiveness of preventive, corrective and rehabilitation measures should be fundamentally different for accentuants and representatives of borderline personality development.

Key words: deviant adolescents, accentuation, psychopathy, variability, borderline abnormal personality.